

Nie czytaj, jeśli nie wiesz, czym jest pochodna

Piotr KRZYŻANOWSKI*

*Wydział Matematyki, Informatyki i Mechaniki, Uniwersytet Warszawski

No dobrze. Mimo że nadal czytasz, na wszelki wypadek przypomnienie: pochodną funkcji $f: \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ w punkcie x nazywamy wartość granicy

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(x+h) - f(x)}{h}$$

i oznaczamy $f'(x)$. Możemy wspomóc się komputerem, by ją obliczyć w sposób przybliżony: przecież dla bardzo małego h wartość ilorazu

$$(1) \quad f'_h(x) := \frac{f(x+h) - f(x)}{h}$$

powinna być bardzo bliska wartości granicznej. Wykorzystanie przybliżenia (1) może być w praktycznych zastosowaniach jedyną rozsądną opcją numerycznego wyznaczenia wartości $f'(x)$: często bowiem się zdarza, że nasza funkcja f nie jest zadana jawnym wzorem, tylko przez „czarną skrzynkę” – tzn. program komputerowy o *nieznanej* treści, który dla zadanego x po prostu zwraca $f(x)$ (i nic więcej).

Intuicja podpowiada, że im mniejsze będzie h , tym lepsza powinna być ta aproksymacja – i rzeczywiście, korzystając ze wzoru Taylora, można łatwo pokazać, że

$$(2) \quad |f'_h(x) - f'(x)| \approx C \cdot |h|,$$

gdzie $C = |f''(x)|/2$.

Zróbmy więc szybki eksperyment i, korzystając z (1), obliczmy na komputerze przybliżenia wartości pochodnej, powiedzmy w $x = 1$, następujących funkcji:

$$F(x) = x^2, \quad G(x) = x^3, \quad S(x) = \sin x.$$

Oto wyniki uzyskane dla kilku całkiem małych wartości h :

h	$F'_h(1)$	$G'_h(1)$	$S'_h(1)$
10^{-20}	0,0000000000	0,0000000000	0,0000000000
10^{-30}	0,0000000000	0,0000000000	0,0000000000
10^{-40}	0,0000000000	0,0000000000	0,0000000000

Jak się okazuje, otrzymamy identyczny wynik, nawet jeśli *jeszcze bardziej* zmniejszymy h . . . Wszystko wskazuje więc na to, że dla każdej z trzech funkcji „graniczną” wartością ilorazu (1) jest zero – tyle że to oczywista nieprawda! Powinniśmy byli przecież otrzymać:

funkcja	jej pochodna	wartość pochodnej w $x = 1$
$F(x) = x^2$	$F'(x) = 2x$	2
$G(x) = x^3$	$G'(x) = 3x^2$	3
$S(x) = \sin x$	$S'(x) = \cos x$	$\approx 0,5403023058681397$

Co się stało? Przyczyna tkwi głęboko we wnętrzościach komputera. Namiastka liczb rzeczywistych, z której korzysta procesor – tzw. liczby maszynowe – to zbiór *skończony*. W przedziale $[1, 2)$ jest ich dokładnie 2^{52} , a najmniejszą liczbą maszynową większą od 1 jest $1 + 2^{-52} \approx 1 + 2,2 \cdot 10^{-16}$.

Wobec tego dla dowolnego $0 < h < 2^{-53} \approx 10^{-16}$ obliczona w komputerze wartość $1 + h < 1 + 2^{-53}$ zostanie zaokrąglona do najbliższej leżącej liczby maszynowej, czyli. . . do 1. W efekcie, wyznaczając dla dostatecznie małego h różnicę $f(1+h) - f(1)$, komputer w rzeczywistości obliczał $f(1) - f(1)$, co oczywiście *musiało* dać w wyniku *zero*.

Czy więc przybliżenie $f'(x)$ przez $f'_h(x)$ jest bezwartościowe? Nie przesadzajmy – metoda (1) nie jest wcale taka zła – chociaż, jak przekonaliśmy się na początku, ma *pewne ograniczenia*. Jak widać z tabelki na następnej stronie, dla każdej z funkcji F, G, S , gdy h maleje (ale nie za bardzo), obliczane ilorazy stabilizują się do pewnego momentu na poziomie prawdziwej wartości pochodnej.

Zgoda. Tytuł artykułu powinien brzmieć: *Nie czytaj, jeśli nie wiesz, co to jest wzór Taylora.*

Rachunki przeprowadziliśmy w GNU Octave, ale to samo dostaniesz, prowadząc obliczenia w podwójnej precyzji w dowolnym języku (C/C++, Pythonie, MATLAB-ie, Julii itd.).

Czytelnik Dotychczas Nieznający Pochodnej (a mimo to śledzący nasz wywód) łatwo sprawdzi, że dla $h \rightarrow 0$

$$\frac{F(x+h) - F(x)}{h} = 2x + h \rightarrow 2x,$$

zatem $F'(x) = 2x$ i podobnie $G'(x) = 3x^2$. Ponadto ze wzoru

$$\sin(x+h) = \sin x \cos h + \cos x \sin h$$

wywnioskuje, że $S'(x) = \cos x$, gdyż $(\sin h)/h \rightarrow 1$ i $(\cos h - 1)/h \rightarrow 0$ dla $h \rightarrow 0$.

Mówimy tu o tzw. maszynowych liczbach zmiennopozycyjnych podwójnej precyzji, domyślnie wykorzystywanych przez różne pakiety obliczeniowe.

h	$F'_h(1)$	$G'_h(1)$	$S'_h(1)$
10^{-5}	2,0000100000	3,0000300001	0,5402980985
10^{-6}	2,0000009999	3,0000029998	0,5403018851
10^{-7}	2,0000001011	3,0000003015	0,5403022640
10^{-8}	1,9999999878	3,0000000040	0,5403023029
10^{-9}	2,0000001655	3,0000002482	0,5403023584
10^{-10}	2,0000001655	3,0000002482	0,5403022474
10^{-11}	2,0000001655	3,0000002482	0,5403011372
10^{-12}	2,0001778012	3,0002667017	0,5403455461

Dla F i G zależność ta wyglądałaby bardzo podobnie.

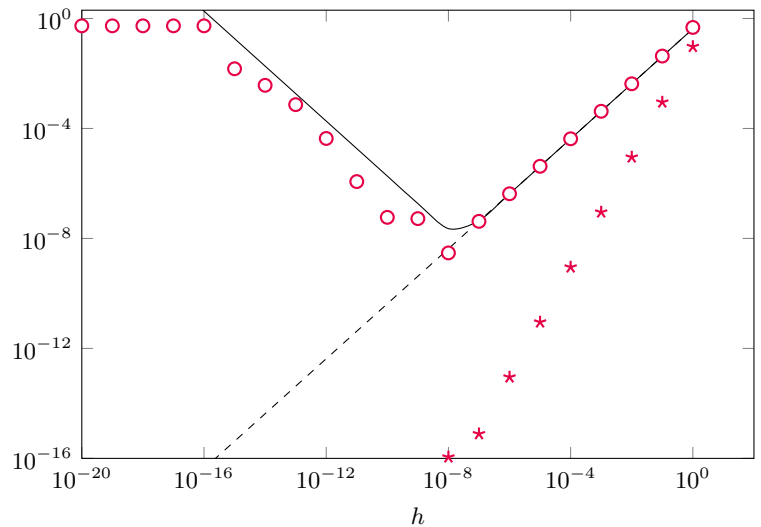
Omawiany eksperyment często pokazujemy studentom MIM UW jako przykład zjawiska tzw. *redukcji cyfr przy odejmowaniu*.

*Właściwie słowo *wina* powinniśmy wziąć w cudzysłów, bo procesor specjalnie zaprojektowano, żeby *właśnie tak* działał: nieco niedokładnie, ale za to piekielnie szybko.

Tak, daje się to zrobić ściśle, ale nam tu zależy tylko na odpowiedzi o charakterze jakościowym – wszak już na początku czyniliśmy pewne uproszczenia.

W. Squire i G. Trapp, *Using Complex Variables to Estimate Derivatives of Real Functions*, SIAM Review 40 (1), 1998.

Jeszcze lepiej zobaczymy to na wykresie pokazującym, jak od h zależy błąd $|S'_h(1) - S'_h(1)|$ (na rysunku powyżej zaznaczyliśmy go kolorowymi kółeczkami). Dodatkowo czarna linia przerywana obrazuje przybliżony poziom błędu przewidywany przez (2). Wygląda więc na to, że przez jakiś czas – gdy h jest w miarę duże – aproksymacja pochodnej przez (1) rzeczywiście *stucha się* matematyki. Jednak potem, gdzieś tak dla $h \approx 10^{-8}$, zaczyna się dziać coś dziwnego, powodującego, że wbrew (2) błąd aproksymacji przestaje maleć – a nawet zaczyna wyraziście rosnać! Jak można się domyślić, *wina** znów leży po stronie komputera – a dokładniej tego, jak wykonywane są w nim działania matematyczne.

Jak więc wybierać h ? Dla ustalenia uwagi przyjmijmy, że $h > 0$, i przyjrzyjmy się najprostszemu przypadkowi, czyli $F(x) = x^2$. W związku z tym, że liczb maszynowych jest skończenie wiele, wynik każdego działania arytmetycznego podlega potencjalnemu zaokrągleniu (do najbliższej liczby maszynowej). Dla uproszczenia przyjmijmy, że tak się zdarzy tylko raz: wyłącznie w przypadku podnoszenia do kwadratu wartości $(x + h)$. Z tego, jak została zaprojektowana komputerowa arytmetyka, wynika, że zamiast dokładnej wartości $z = (x + h)^2$ komputer obliczy $\tilde{z} = z(1 + \eta)$, przy czym $|\eta| \leq 2^{-53} =: \nu$. Wobec tego na koniec dostaniemy z komputera wcale nie $F'_h(x)$, tylko raczej

$$\widetilde{F'_h(x)} = \frac{(x + h)^2(1 + \eta) - x^2}{h} = F'_h(x) + F(x + h)\frac{\eta}{h},$$

skąd błąd między faktycznie obliczoną na komputerze wartością $\widetilde{F'_h(x)}$ a prawdziwą $F'_h(x)$ da się z grubsza oszacować, na mocy (2), przez

$$(3) \quad |F'_h(x) - \widetilde{F'_h(x)}| \lesssim \frac{|F''(x)|}{2}h + \frac{\nu|F(x)|}{h}.$$

Dla ustalonego x wyrażenie po prawej stronie nierówności (3) jest funkcją h , której wykres zaznaczyliśmy linią ciągłą na rysunku powyżej. Jak widać, całkiem trafnie przewiduje realistyczne zachowanie się błędu, a jej minimum wypada w punkcie

$$h = \sqrt{\frac{2|F(x)|}{|F''(x)|}} \cdot \nu$$

– co potwierdza, że optymalna wartość h powinna być rzędu $\sqrt{\nu} \approx 10^{-8}$, zgodnie z tym, co widzieliśmy na wykresie powyżej. Podstawiając do (3), błąd aproksymacji $F'_h(x)$ przez $F'_{\sqrt{\nu}}(x)$ powinien wówczas być również rzędu $\sqrt{\nu}$.

Czy można lepiej numerycznie przybliżyć pochodną? Owszem, można – i to na kilka sposobów – ale tutaj wspomnimy tylko o jednym, za to zaskakującym (przynajmniej na pierwszy rzut oka). Gdyby bowiem szczęśliwie zdarzyło się, że funkcja f daje się rozszerzyć do funkcji analitycznej w dziedzinie *zespolonej* – a przypadkiem nasze funkcje F, G, S właśnie takie są – to można skorzystać z przybliżenia

$$(*) \quad f'(x) \approx \partial_h f(x) := \frac{1}{h} \Im(f(x + ih)),$$

gdzie $\Im(z)$ oznacza część urojoną liczby zespolonej z , natomiast $i = \sqrt{-1}$ to jednostka urojona. To przybliżenie *nie psuje się* nawet przy bardzo małych h , a dodatkowo błąd maleje w *znacznie szybszym* tempie, co pokazuje poniższa tabela.

Błędy przybliżenia $S'(1)$ przez $\partial_h S(1)$, zaznaczone kolorowymi gwiazdkami, można też zobaczyć na wykresie na poprzedniej stronie.

h	$\partial_h F(1)$	$\partial_h G(1)$	$\partial_h S(1)$
10^{-1}	2,0000000000000000	2,9900000000000000	0,5412032600703925
10^{-2}	2,0000000000000000	2,9999000000000000	0,5403113109515962
10^{-4}	2,0000000000000000	2,9999999900000000	0,5403023067686435
10^{-8}	2,0000000000000000	3,0000000000000000	0,5403023058681399
10^{-30}	2,0000000000000000	3,0000000000000000	0,5403023058681398
10^{-100}	2,0000000000000000	3,0000000000000000	0,5403023058681398
10^{-300}	2,0000000000000000	3,0000000000000000	0,5403023058681398
10^{-310}	2,0000000000000000	3,0000000000000000	0,5403023058681550

Ostatni wiersz tabeli powinien zwrócić Twoją uwagę. Dla *patologicznie* małych h , poniżej około 10^{-308} , coś jednak znów... zaczyna się psuć! Czy wiesz, dlaczego?

Zadania

W zeszłym miesiącu umieściliśmy w tym miejscu matematyczne „zadania z myszką”, które ukazały się w *Delcie* również rok wcześniej. Chcielibyśmy uznać to za nieśmieszny primaaprilisowy żart, jednak niestety była to po prostu nasza pomyłka. Opiekuna działu, dra Dominika Burka, oraz wszystkich naszych Czytelników najmocniej za nią przepraszamy.

Redakcja

Przygotował Dominik BUREK

M 1744. Rozstrzygnąć, czy istnieje funkcja $f: \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ taka, że dla dowolnych liczb rzeczywistych x, y ($x \geq y$) spełniona jest nierówność:

$$f(x) - f(y) \geq \sqrt{x - y}.$$

Rozwiązanie na str. 2

M 1745. Dane są liczby całkowite dodatnie $a \neq b$ takie, że

$$(a - b)^4 = a^3 - b^3.$$

Udowodnić, że liczba $9a - 1$ jest sześcianem liczby całkowitej.

Rozwiązanie na str. 3

M 1746. Dane są trzy szkoły, w każdej z nich uczy się 200 uczniów. Każdy uczeń ma przynajmniej jednego znajomego w każdej ze szkół (znajomość jest wzajemna oraz nikt nie jest znajomym samego siebie). Przypuśćmy, że istnieje zbiór A , zawierający 300 uczniów, o następującej własności: dla dowolnej szkoły S oraz dwóch uczniów x, y ze zbioru A , którzy nie uczą się w S , x i y mają różną liczbę znajomych uczących się w szkole S . Udowodnić, że istnieje trzech uczniów z trzech różnych szkół, którzy wzajemnie się znają.

Rozwiązanie na str. 17

Przygotował Andrzej MAJHOFER

F 1071. Podczas jazdy z prędkością v na samochód działa siła oporu powietrza opisana wzorem: $F_{op} = \frac{1}{2} C \rho S v^2$, w którym ρ jest gęstością powietrza, S powierzchnią przekroju samochodu prostopadłą do prędkości, a C jest współczynnikiem związanym z kształtem samochodu. Na jakim odcinku drogi l energia W potrzebna do pokonania oporu powietrza podczas jazdy ze stałą prędkością równa jest energii kinetycznej E_k samochodu? W obliczeniach przyjmij $\rho = 1,3 \text{ kg/m}^3$ oraz wartości typowe dla samochodu osobowego: $m = 1,3 \cdot 10^3 \text{ kg}$, $S = 2 \text{ m}^2$, $C = 0,3$.

Rozwiązanie na str. 14

F 1072. Ciężar Q wskazywany przez wagę na powierzchni Ziemi jest pomniejszony o siłę wyporu powietrza. Gdyby nie było atmosfery, to na jaką wysokość h nad powierzchnią Ziemi musielibyśmy się wznieść, żeby nasz ciężar (siła przyciągania przez Ziemię) był równy Q ? W obliczeniach przyjmij: gęstość powietrza na powierzchni Ziemi $\rho = 1,3 \text{ kg/m}^3$, promień Ziemi $R = 6400 \text{ km}$, gęstość wody $\rho_0 = 10^3 \text{ kg/m}^3$.

Rozwiązanie na str. 16

